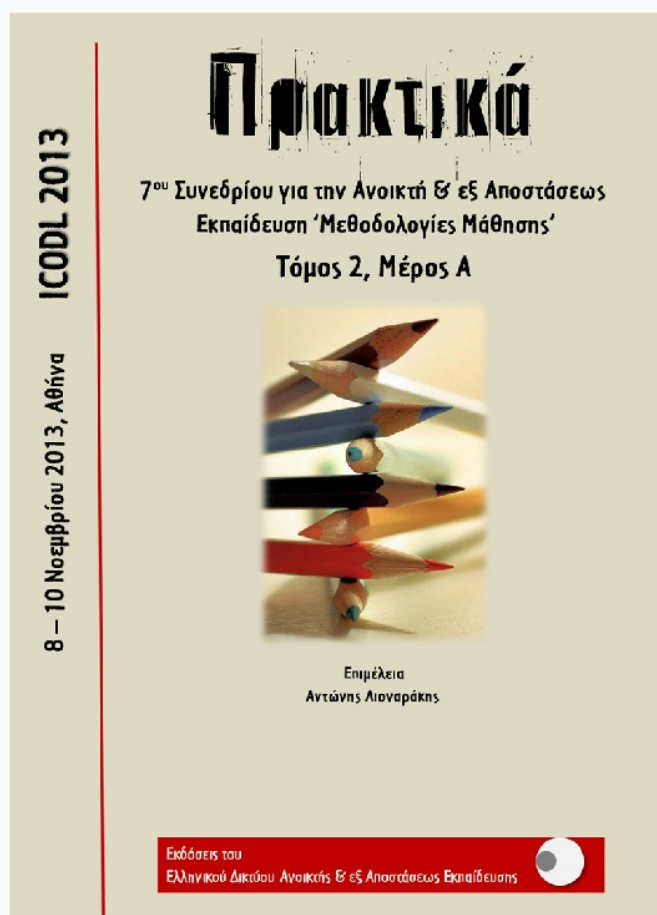

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 7, Αρ. 2Α (2013)

Μεθοδολογίες Μάθησης

Πολιτική και εκπαίδευση, εκπαίδευση και πολιτική: Η «συνομιλία» του Κριτικού Γραμματισμού με την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Ιωάννα Κατσούλη, Μαρία Κουτσούμπα

doi: [10.12681/icodl.578](https://doi.org/10.12681/icodl.578)

**Πολιτική και εκπαίδευση, εκπαίδευση και πολιτική: Η «συνομιλία» του
Κριτικού Γραμματισμού με την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση**

**Politics and Education, Education and Politics: The "conversation" between the
Critical Literacy and Open and Distance Learning**

Ιωάννα Κατσούλη

Εκπαιδευτικός κλάδου ΠΕ02 (Φιλολόγων)
ikatsouli@gmail.com

Μαρία Κουτσούμπα

Αναπλ. Καθηγήτρια ΤΕΦΑΑ ΕΚΠΑ
ΣΕΠ ΕΑΠ
makouba@phed.uoa.gr

Abstract

The interconnection between politics and education is taken as given, without this being necessarily good or bad, harmless or dangerous. Because of this interconnection, it is of essence to develop critical thinking at every grade and form of education. This raises concerns as to the role to be played by Open and Distance Education (ODE) with respect to the reinforcement of the students' critical ability, as well as to the selection of the best possible way for this to be achieved. We view the "interaction" between Critical Literacy and ODE as one of these ways. However, a review of the literature showed that this has not been highlighted, even though the possibility of such an interaction seems to be not only feasible but even imperative. The purpose of this paper is to investigate the relationship between ODE and Critical Literacy and to highlight those of their principles that could be combined. The paper is based on literature review. The study of the theoretical framework and pedagogy of both ODE and Critical Literacy points towards the existence of similar or even identical characteristics. In particular, it becomes evident that there is a channel of communication and cooperation between ODE and Critical Literacy by means of concepts such as autonomy, self-adjustment, dialogue, interaction, accessibility to knowledge and use of experience acquired, aiming at student progress and, by extension, at the progress of the society and the world they live in, through the creation of citizens with a sense of responsibility and awareness.

Keywords: open education, distance education, critical literacy

Περίληψη

Η διασύνδεση της πολιτικής και της εκπαίδευσης αποτελεί κοινό τόπο, χωρίς αυτό να είναι απαραίτητα κακό ή καλό, ακίνδυνο ή επικίνδυνο. Βαρύνουσας σημασίας ωστόσο είναι ότι, εξαιτίας αυτής της διασύνδεσης, σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης και σε κάθε μορφή της απαιτείται η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Δημιουργείται, έτσι, ο προβληματισμός για τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η ΑεξΑΕ στην ενίσχυση της κριτικής ικανότητας των διδασκομένων της και στην επιλογή του καλύτερου δυνατού τρόπου για να το πετύχει αυτό. Ένας από τους τρόπους αυτούς εκτιμούμε ότι είναι η «συνομιλία» του Κριτικού Γραμματισμού με την ΑεξΑΕ. Ωστόσο, από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι κάτι τέτοιο δεν έχει αναδειχθεί, παρόλο που η δυνατότητα μιας τέτοιας συνεύρεσης φαίνεται να είναι όχι μόνο εφικτή, αλλά ενδεχομένως και επιτακτική. Σκοπός λοιπόν της παρούσας

εργασίας είναι η διερεύνηση της σχέσης της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και του Κριτικού Γραμματισμού. Ειδικότερα, η εργασία στοχεύει στην ανάδυση αρχών της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης που θα μπορούσαν να συνδυαστούν με αρχές του Κριτικού Γραμματισμού. Η εργασία στηρίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα. Εξετάζοντας το θεωρητικό πλαίσιο και την παιδαγωγική της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης από τη μια μεριά και του Κριτικού Γραμματισμού από την άλλη, διαπιστώνεται η ύπαρξη όμοιων ή και ταυτόσημων σημείων ανάμεσά τους. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι δίοδος επικοινωνίας και συνεργασίας αυτών των δύο αποτελούν οι έννοιες της αυτονομίας και αυτό-ρύθμισης, του ανεπιτήδευτου διαλόγου, της αλληλεπίδρασης, της προσβασιμότητας στη γνώση και της αξιοποίησης της εμπειρίας με στόχο την πρόοδο του μαθητή και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας και του κόσμου του, μέσα από τη δημιουργία υπεύθυνων και συνειδητοποιημένων πολιτών.

Λέξεις-κλειδιά: ανοικτή εκπαίδευση, εξ αποστάσεως εκπαίδευση, κριτικός γραμματισμός

Εισαγωγή

Η διασύνδεση της πολιτικής και της εκπαίδευσης δεν θα μπορούσε να απουσιάζει και από την περίπτωση της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (ΑεξΑΕ) (Αποστολίδου, 2011; Tait, 2008). Για παράδειγμα, στην περίπτωση της εξΑΕ οι κριτικοί θεωρητικοί της εκπαίδευσης από απόσταση επισημαίνουν ότι ο σχεδιασμός του μαθησιακού/διδακτικού υλικού, ιδιαίτερης σπουδαιότητας για τη μάθηση, αλλά και οι πρακτικές της τάξης, όπου αυτές υπάρχουν, «αντανακλούν κοινωνικές αξίες που σχετίζονται με το κύρος, την αυθεντία και την εξουσία (Gunawardena, & McIsaac, 2011:372) και θεωρούνται οικίες και επιθυμητές (Saba, 2005). Στην προσπάθειά του μάλιστα το διδακτικό υλικό, σημαντικό στοιχείο της ΑεξΑΕ (Λιοναράκης, 2001), να τις διατηρήσει, επιβάλλει ένα κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα, το οποίο είναι πιο σημαντικό από το φανερό, καθώς παρουσιάζεται καλυμμένο κάτω από τη διδασκαλία της γραφής, της ανάγνωσης, της αριθμητικής, της ιστορίας και άλλων αντικειμένων (Saba, 2005). Οι Gunawardena και McIsaac (2011) προσθέτουν ότι όχι μόνο υπάρχουν κρυφά αναλυτικά προγράμματα, καλά τεκμηριωμένα μάλιστα, αλλά έχει αρχίσει και διαμορφώνεται ένα αναπτυσσόμενο σώμα, στο πεδίο της λογοτεχνίας συγκεκριμένα, που αναλύει κριτικά την επίδραση του κοινωνικού κατεστημένου στην παραγωγή του διδακτικού υλικού. Οι Ellsworth και Whatley (1990, οπ. αναφ. στο Gunawardena & McIsaac, 2011) εξετάζουν επίσης τους τρόπους με τους οποίους συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα ιδιαίτερων κοινωνικών και ιστορικών ερμηνειών και αξιών, συνδυάζονται στη δημιουργία και την επιλογή των εικόνων των διδακτικών υλικών, όπως είναι οι ταινίες, οι φωτογραφίες, οι χάρτες, οι στατιστικοί πίνακες κ.ά., επισημαίνοντας ότι τα όποια οπτικά ερεθίσματα των υλικών δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως απλοί αναμεταδότες της πληροφορίας.

Η ύπαρξη αυτού του κρυφού αναλυτικού προγράμματος μας κάνει να αναρωτηθούμε για τον ρόλο που παίζει η εκπαίδευση υποστηρίζοντας ή αλλάζοντας τις δομές εκείνες που εξυπηρετούν τα διάφορα κοινωνικά συμφέροντα που υποβόσκουν στις αίθουσες διδασκαλίας και στα σχολικά βιβλία (Mejia, 2004). Ο Freire (1994, οπ. αναφ. στο Mejia, 2004) υποστήριζε την ύπαρξη αυτής της πολιτικής φύσης της εκπαίδευσης, αλλά και της εκπαιδευτικής φύσης της πολιτικής, διευκρινίζοντας ότι όταν η

εκπαίδευση προσπαθεί να είναι ουδέτερη, όπως έκανε ο Πόντιος Πιλάτος, τότε εξυπηρετεί την ισχύουσα πολιτική ιδεολογία, ενώ για να μην είναι ουδέτερη θα πρέπει να επιλέξει αν ο ρόλος που θα παίζει θα οδηγεί στην απελευθέρωση ή στην υποταγή των διδασκομένων της. Η διασύνδεση, λοιπόν, της πολιτικής και της εκπαίδευσης είναι αναπόφευκτη. Αυτό δεν είναι απαραίτητα κακό ή καλό, ακίνδυνο ή επικίνδυνο. Αυτό που επισημαίνει είναι ότι σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης και σε κάθε μορφή της απαιτείται η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και συνειδητοποίησης, η οποία αναπτύσσεται μόνο πάνω στην εκάστοτε, αλλά πάντα συγκεκριμένη, κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα (Freire, 1976). Δημιουργείται, έτσι, ο προβληματισμός για τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η ΑεξΑΕ στην ενίσχυση της κριτικής ικανότητας των διδασκομένων της και στην επιλογή του καλύτερου δυνατού τρόπου για να το πετύχει αυτό.

Ένας από τους τρόπους αυτούς εκτιμούμε ότι είναι η συνεργασία και συνύπαρξη του Κριτικού Γραμματισμού με την ΑεξΑΕ. Ωστόσο, από τη από τη μέχρι τώρα προσπάθεια της βιβλιογραφίας δεν έχει αναδειχθεί ευθέως και άμεσα σχέση συνύπαρξης της ΑεξΑΕ με τον Κριτικό Γραμματισμό παρόλο που στοιχεία της θεωρίας της ΑεξΑΕ φαίνεται να μπορούν να συνταιριάξουν με αντίστοιχα του Κριτικού Γραμματισμού, ενώ η βιβλιογραφική ανασκόπηση δεν ανέδειξε ανοικτό και εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό πρόγραμμα που να εφαρμόζει τις αρχές του Κριτικού Γραμματισμού, παρόλο που η δυνατότητα μιας τέτοιας συνεύρεσής τους φαίνεται να είναι όχι μόνο εφικτή, αλλά ενδεχομένως και επιτακτική (Race, 2001; Macedo, 2010; Apple, & Weis, 2010). Σκοπός, κατά συνέπεια, της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της σχέσης της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης με τον Κριτικό Γραμματισμό και η ανάδυση αρχών της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης που θα μπορούσαν να συνδυαστούν με αρχές του Κριτικού Γραμματισμού. Η εργασία αυτή στηρίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα με κριτήριο την «αναζήτηση της αντικειμενικότητας και με επιθυμία να ελαχιστοποιηθούν οι διαστρεβλώσεις, αλλά και να περιγραφούν όλες οι πλευρές της συγκεκριμένης μελετώμενης κατάστασης» (Cohen, & Manion, 1997:70-71, όπ. αναφ. στο Γιαγλή, 2009, 12.). Με αυτόν τον γνώμονα πραγματοποιήθηκε επισταμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση της έννοιας της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και των αρχών του Κριτικού Γραμματισμού, προκειμένου να αναζητηθεί ο καλύτερος δυνατός τρόπος συνεργασίας τους.

Όταν η Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση συναντά τον Κριτικό Γραμματισμό

Σύμφωνα με πολλούς θεωρητικούς της εκπαίδευσης, οι όροι Ανοικτή Εκπαίδευση και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση πλέον «μπορούν να διακριθούν με σαφήνεια» (Keegan, 2001:52). Η Ανοικτή αναφέρεται στο ιδεώδες και τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης την οποία θεωρεί αναφαίρετο δικαίωμα όλων των ανθρώπων. Αποσκοπεί στην παροχή ολοένα και περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών, δίνοντας τη δυνατότητα στον κάθε μαθητή της να αυτό-προσδιορίζει τον τρόπο, τον τόπο, τον χρόνο και το περιεχόμενο της μάθησης (Λιοναράκης, & Λυκουργιώτης, 1998-1999; Race, 1999). Από την άλλη μεριά, η εξ αποστάσεως αποτελεί μία μέθοδο εκπαίδευσης κατά την οποία ο μαθητής «διδάσκεται και μαθαίνει χωρίς τη φυσική παρουσία του εκπαιδευτή σε κάποια αίθουσα διδασκαλίας [...], ενώ παράλληλα καθοδηγείται και εμψυχώνεται από αυτόν μέσω κάποιας μορφής επικοινωνίας» (Ματραλής, & Λυκουργιώτης, 1998-1999:41). Στην περίπτωση αυτή, η συστηματική υποστήριξη του εκπαιδευομένου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία ειδικά σχεδιασμένου διδακτικού υλικού

και στην αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. (Keegan, 2001; Λιοναράκης, 2008; Ματραλής, & Λυκουργιώτης, 1998-1999).

Συμβαίνει συχνά, ωστόσο, η Ανοικτή Εκπαίδευση να συνεργάζεται με την εξ Αποστάσεως ή διαφορετικά ένα εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό πρόγραμμα να αξιοποιεί και τις αρχές της Ανοικτής Εκπαίδευσης (Ματραλής, & Λυκουργιώτης, 1998-1999; Keegan, 2001). Η βάση για αυτήν τη συνύπαρξη ξεκινά από τις κοινές αρχές και αξίες που καλούνται οι δύο «μορφές» της εκπαίδευσης να συνδυάσουν για να μπορέσουν να συμπορευτούν. Σε αυτήν την περίπτωση στοιχεία όπως η οργάνωση και ο καλός σχεδιασμός του προγράμματος, η ανάπτυξη της αυτενέργειας και του αυτοπροσδιορισμού του μαθητή, η ενίσχυση της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης μαθητή-δασκάλου-διδακτικού υλικού και η καλλιέργεια πνεύματος αυτο-αξιολόγησης αποτελούν τον θεμέλιο λίθο ενός ανοικτού και εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού προγράμματος.

Σε αντίθεση με την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση (ΑεξΑΕ), ο Κριτικός Γραμματισμός δομήθηκε στη δια ζώσης σχέση δασκάλου και μαθητή, ίσως γιατί ξεκίνησε απευθυνόμενος στους «απόκληρους» της κοινωνίας που κάποιος έπρεπε να τους πείσει ότι όχι μόνο η ζωή συνεχίζεται, αλλά και ότι μπορεί να αλλάξει (Aronowitz, & Giroux, 2010). Αν και θεωρείται από κάποιους κίνημα ριζοσπαστικό και ταυτόχρονα ουτοπικό (Maybin, 2001; Mejia, 2004), ο Κριτικός Γραμματισμός, σύμφωνα και με τον βασικό του εισηγητή τον Paulo Freire, αγωνίζεται για τον άνθρωπο και την κοινωνία προσπαθώντας να αξιοποιήσει τη δυναμική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση, τη σκέψη, τη γλώσσα και την πραγματικότητα. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκει να δώσει στους μαθητές τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν κριτικά «τη διαδικασία της γνώσης, της διδασκαλίας, της μάθησης, της ανάγνωσης, της γραφής και της μελέτης» (Freire, 2009:63) και να αντιμετωπίσει, εν μέρει, τον αναλφαριθμητισμό, ο οποίος καθιστά τους ανθρώπους πολλαπλά ανάπηρους καθώς τους υποχρεώνει να ζουν σε έναν κόσμο εγγράμμων αποκλείοντάς τους κατά συνέπεια από τα κέντρα και τη διαχείριση της εξουσίας και γενικά της κοινωνικοπολιτικής ζωής (Freire, 1976, 2009). Τι είναι όμως ο Κριτικός Γραμματισμός;

Θα ξεκινήσουμε την απάντηση του ερωτήματος από τον ακριβή προσδιορισμό του όρου «γραμματισμός». Ο προσδιορισμός αυτός συνιστά από μόνος του δύσκολη και πολύπλοκη διαδικασία, καθώς ανάμεσα στους ερευνητές υπάρχουν πολλές και συχνά πολυδιάστατες προσεγγίσεις και ερμηνείες του όρου (Baynham, 2002; Gee, 2006; Gregory & Cahill, 2009; Hasan, 2006; Ματσαγγούρας, 2007; Μητσκοπούλου, 2001; Rockhill, 2000). Μάλιστα, στη μακρόχρονη ιστορία της εκπαίδευσης, ο γραμματισμός σήμαινε όχι μόνο διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές γενιές, αλλά επίσης διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικά άτομα της ίδιας γενιάς (Hasan, 2006). Αυτή η ποικιλία των γραμματισμών, άλλωστε, εξακολουθεί να υφίσταται, στοιχείο που αποδεικνύεται μέσα από τους διάφορους χαρακτηρισμούς που τον συνοδεύουν όπως οπτικός, κοινωνικός, ψηφιακός, τεχνολογικός, λειτουργικός, πολιτιστικός κ.ά. Στην ουσία, βέβαια, όλες αυτές οι περιπτώσεις αναφέρονται στην «ικανότητα του ανθρώπου να κατανοεί και να χειρίζεται αποτελεσματικά σε διαφορετικά πλαίσια και για διαφορετικούς σκοπούς τους πόρους που του παρέχει ο αντίστοιχος τομέας» (Ματσαγγούρας, 2007:25). Ο διεθνής όρος είναι ο αγγλικός τύπος Literacy, ο οποίος στα ελληνικά αποδίδεται εξίσου ως γραμματισμός ή εγγραμματισμός (Ματσαγγούρας, 2007). Εμείς θα προτιμήσουμε τον πρώτο όρο, καθώς τον θεωρούμε πιο εύχρηστο, αλλά και πιο κοντά στο ρήμα γραμματίζω από το οποίο προέρχεται και

σημαίνει, σύμφωνα με τα λεξικά του Κριαρά (www.greek-language.gr) και του Τριανταφυλλίδη (www.komvos.edu.gr), διδάσκω κάποιον, τον μορφώνω.

Σε κάθε περίπτωση, όποιος και αν είναι ο ορισμός που τελικά του αποδοθεί, ο μετασχηματισμός του γραμματισμού σε πράξη γνώσης είναι ίσως το κύριο ζητούμενό του. Ίσως γι' αυτό αρκετοί από τους ερευνητές, παρ' όλες τις διαφορετικές ερμηνείες του όρου, καταλήγουν ότι το πιο ουσιώδες επίπεδο γραμματισμού ενυπάρχει στον Κριτικό Γραμματισμό, βασικό στοιχείο του οποίου είναι ο διάλογος (Gregory, & Cahill, 2009) και μάλιστα ο 'αυθεντικός' ανάμεσα σε μαθητές και δασκάλους, ο οποίος έτσι μετασχηματίζει τον γραμματισμό σε μια πράξη γνώσης που ενώνει τα υποκείμενα στη γνώση ενός αντικειμένου που μεσολαβεί ανάμεσά τους. Στην περίπτωση αυτή με την έννοια της 'αυθεντικότητας' του διαλόγου εννοούμε τον διάλογο εκείνο που χαρακτηρίζεται από την απουσία προσποίησης και στηρίζεται στην αυθόρμητη σκέψη των διαλεγόμενων (Freire, 2000).

Η έννοια του Κριτικού Γραμματισμού «θεωρείται συνώνυμη με το όνομα του 'γενάρχη' της, του Paulo Freire» (Mayo, 1995:363). Ο Freire έγινε διεθνώς γνωστός μετά το χρονικό διάστημα 1962-1964, χάρη στην εφαρμογή μιας νέας παιδαγωγικής προσέγγισης για τον γραμματισμό στη Βραζιλία, όπου «οι τελείως αναλφάβητοι ενήλικες έφταναν τότε το 70% του πληθυσμού» (Γρόλλιος & συν., 2002: xvii-xviii). Ειδικότερα, το πρόγραμμά του εκπαίδευσης «περιλάμβανε τρία σκέλη; α) τη διαρκή εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, β) τον γραμματισμό νέων και ενηλίκων και γ) ένα νέο διεπιστημονικό πρόγραμμα για τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του δήμου» (Γρόλλιος & συν. 2002: xix-xx). Ο Freire πίστευε ότι το μήνυμά του και η μέθοδος που πρότεινε μπορούσαν να εφαρμοστούν άμεσα σε όλες τις περιπτώσεις και σε όλες τις ηλικίες. Το θεωρητικό υπόβαθρο των παιδαγωγικών απόψεών του αποτυπώθηκε στην κριτική του παιδαγωγική, δηλαδή στην παιδαγωγική που ενδιαφέρεται περισσότερο για την κοινωνική απελευθέρωση του ανθρώπου (Ξωχέλλης, 1997, 1990; Περράκη, 2007). Αυτή ακριβώς η προσωπική ανάπτυξη και κοινωνική απελευθέρωση, αποτελεί και τον στόχο του Κριτικού Γραμματισμού, ο οποίος επιδιώκει να τον πραγματοποιήσει μέσα από μια εκπαίδευση που ενεργοποιεί την «κριτική συνείδηση δασκάλων και μαθητών συνδυάζοντας τη σκέψη με τη δράση και την εμπειρία» (Freire, 1976:10).

Ποικίλες θεωρητικές οπτικές έχουν διαμορφωθεί για τον Κριτικό Γραμματισμό, οι οποίες έχουν παράγει διαφορετικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία και τη μάθηση. Οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις του Κριτικού Γραμματισμού έχουν κατηγοριοποιηθεί από την Janks (2000) σε τέσσερις κατηγορίες, οι οποίες αναπτύσσονται γύρω από τις έννοιες της επικυριαρχίας που αναφέρεται, κυρίως, στη συνειδητοποίηση των πρακτικών λόγου που χρησιμοποιεί η εξουσία, της πρόσβασης που αγωνίζεται για την ανάπτυξη της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση από όλους τους ενδιαφερόμενους, της ποικιλίας που εστιάζει στο σεβασμό της γλωσσικής και πολιτισμικής ποικιλίας και, τέλος, του σχεδίου που επιδιώκει την ανάπτυξη δημιουργικών ικανοτήτων στους μαθητές και αυριανούς πολίτες και οι οποίες συνδυάζονται με τις τέσσερις αρχές που προτείνονται και από τους Χατζησαββίδη (2011), Gregory και Cahill (2009). και Mayo (1995).

Όλες αυτές οι προσεγγίσεις, όμως, μοιράζονται τη βασική προϋπόθεση ότι ο γραμματισμός απαιτεί από τους εγγράμματους «καταναλωτές» του κειμένου να υιοθετήσουν ένα πνεύμα κριτικής και αμφισβήτησης καθώς το προσεγγίζουν (McLaren, 2010). Οι αρχές στις οποίες στηρίζεται ο Κριτικός Γραμματισμός για να το πετύχει αυτό αφορούν την απρόσκοπτη πρόσβαση στη γνώση, την αδιακρίτως παροχή εκπαιδευτικών ευκαιριών, την αξιοποίηση της μαθητικής εμπειρίας αλλά και

της ήδη υπάρχουσας γνώσης, την καλλιέργεια ενός αυθόρμητου και ανεπιτήδευτου διαλόγου, την προαγωγή της συνεργασίας και της κριτικής ικανότητας και την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης και της αυτονομίας του μαθητή (Freire, 1976; 2009). Με βάση τα παραπάνω μπορεί κανείς να διαπιστώσει μια συγγένεια και επικοινωνία των βασικών συνιστωσών του Κριτικού Γραμματισμού με αυτές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, καθώς οι έννοιες της αυτό-ρύθμισης, της συνεργασίας και της αλληλεπίδρασης, του διαλόγου, της μαθητικής εμπειρίας, της καλλιέργειας του κριτικού πνεύματος και της αυτοεκτίμησης διατρέχουν και τις δύο εκπαιδευτικές θεωρίες.

Αναλυτικότερα (Πίνακας 1), αρχές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, όπως η παροχή, όσο το δυνατό περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών και η πρόσβαση στη γνώση, ει δυνατόν, όλων των ενδιαφερομένων, ιδιαίτερα των αποκλεισμένων από το παραδοσιακό και τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα, σε συνδυασμό με την αυτορρύθμιση (Νικολάκη, & Κουτσούμπα, 2013) και αυτονομία της μάθησης (Γιαγλή, Γιαγλής, & Κουτσούμπα, 2010), δηλαδή το δικαίωμα του εκπαιδευομένου να διαμορφώνει ο ίδιος προοδευτικά τη μορφωτική του φυσιογνωμία (Λιοναράκης, & Λυκουργιώτης, 1998-1999), αντιστοιχούν σε προσεγγίσεις του Κριτικού Γραμματισμού που αφορούν ακριβώς τα ίδια πράγματα. Η πρόσβαση στη γνώση, ειδικά των «αποκλεισμένων» του εκπαιδευτικού και κοινωνικού συστήματος, είναι βασικό στοιχείο της θεωρίας του (αναλογιζόμενοι ότι ο Κριτικός Γραμματισμός ξεκίνησε από τις φτωχογειτονίες, τις φαβέλες, της Βραζιλίας και απευθυνόταν στους αναλφάβητους ενήλικες) (Maybin, 2001). Παράλληλα, για τον Κριτικό Γραμματισμό δεν υπάρχει αυστηρό ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα, προτρέποντας τους μαθητές του να διαμορφώνουν εκείνοι κάθε φορά το προς συζήτηση και διερεύνηση θέμα σύμφωνα με τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα και τις μαθησιακές τους ανάγκες. Με αυτόν τον τρόπο οι έννοιες της αυτο-ρύθμισης και της αυτονομίας στη μάθηση που υποστηρίζονται από την ΑεξΑΕ (Γκιόσος, 2009; Race, 1999), φαίνονται να εφαρμόζονται σε μέγιστο βαθμό και στον Κριτικό Γραμματισμό, με μια ελευθερία στη διδασκαλία που απαιτεί ταυτόχρονα από τους μαθητές της να διεκδικούν το δικαίωμά τους στη Μόρφωση (Freire, 1976).

Αυτό το δικαίωμα, βέβαια, ενισχύεται και με την ενεργό συμμετοχή των διδασκόμενων στη διαδικασία της μάθησης μέσα από την αξιοποίηση της εμπειρίας τους κατά τη δημιουργία του διδακτικού υλικού (Freire, 1976), η δημιουργία του οποίου, για τον Κριτικό Γραμματισμό, είναι μια ιδιαίτερα απαιτητική και χρονοβόρα διαδικασία. Απαιτεί γνωριμία και εξοικείωση των ανθρώπων που θα το εκπονήσουν με τον τοπικό πολιτισμό, τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, ακόμα και την καθημερινότητα των εκπαιδευομένων. Αυτό γίνεται με σκοπό δομικά στοιχεία της εμπειρίας των εκπαιδευομένων να ενσωματωθούν στο υπό δημιουργία υλικό ή ακόμα και να αποτελέσουν βασικό τμήμα του (Freire, 1976; 2000; Maybin, 2001). Με αυτόν τρόπο η «φωνή» των εκπαιδευομένων συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία γραμματισμού και συντελεί στη δημιουργία ενός διδακτικού υλικού που αφουγκράζεται τις ανάγκες τους και τους εκφράζει. Με ένα τέτοιο υλικό οι εκπαιδευόμενοι τίθενται, με την κατάλληλη ενίσχυση του δασκάλου τους, σε έναν διαρκή προβληματισμό, ο οποίος αποσκοπεί στην αναζήτηση της γνώσης της πραγματικότητας (Freire, 2000).

Η αναζήτηση της γνώσης, βέβαια, είναι ζητούμενο και στην ΑεξΑΕ. Ένας από τους τρόπους που προωθείται είναι και εδώ η ενεργός συμμετοχή των διδασκόμενων της στην εκπαιδευτική διαδικασία, μέσα από την αλληλεπίδραση τους με το διδακτικό υλικό, τους συν-διδασκόμενούς τους και τον διδάσκοντά τους. Μία αλληλεπίδραση

που με τη σειρά της ενισχύεται από το διδακτικό υλικό που έχει σχεδιαστεί με τρόπο τέτοιο που να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις μαθησιακές τους ανάγκες τους, την προηγούμενη εμπειρία τους (Race, 1999), το ενδιαφέρον τους για το προς μάθηση αντικείμενο και γενικότερα τα κίνητρά τους για αυτήν (Keegan, 2001). Η όλη, βέβαια, διεργασία της μάθησης προωθείται όταν η σκέψη των διδασκομένων συνδέεται άμεσα με την εμπειρία τους, τη δράση και τη θεωρητική διερεύνηση (Κόκκος, 1998). Η διασύνδεση αυτή γνώσης και δράσης έχει βαρύνουσα σημασία και στον Κριτικό Γραμματισμό, γιατί ωθεί τον διδασκόμενο σε δραστηριοποίηση για αλλαγή και μετασχηματισμό της κοινωνίας, μέσα από τη συνειδητοποίηση της κατάστασής του (Freire, 1976).

Κυρίαρχο ρόλο στη συνειδητοποίηση αυτή διαδραματίζει στον Κριτικό Γραμματισμό ο διάλογος. Ο ίδιος ο Freire (1976) παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι «[α]ν με τον λόγο τους οι άνθρωποι αλλάζουν την πραγματικότητα ονοματίζοντάς την, τότε ο διάλογος επιβάλλεται ως το μέσο με το οποίο οι άνθρωποι αποκτούν νόημα ως άνθρωποι», θεωρώντας, κατά συνέπεια τον διάλογο μια «υπαρξιακή αναγκαιότητα, μια συνάντηση όπου ενωμένες η σκέψη και η δράση των διαλεγομένων απευθύνονται στον κόσμο που πρέπει να αλλάξει και να εξανθρωπιστεί» (σελ. 103). Παρόμοια, όμως, φαίνεται να είναι και η προσέγγιση του Moore για τον διάλογο στην εκπαίδευση από απόσταση, τον οποίο θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό για την πρόοδο την όλης μαθησιακής διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο διάλογος αποσκοπεί στο να δώσει απαντήσεις και διεξόδους στα προβλήματα του μαθητή, μια και ξεφεύγει από την «απλή επικοινωνία και αλληλεπίδραση του μαθητευόμενου και του διδάσκοντα. Συγκεκριμένα, αναφέρεται σε εκείνο το είδος επικοινωνίας που γίνεται με ξεκάθαρους διδακτικούς στόχους, που προϋποθέτει διάθεση συνεργασίας και κατανόησης από την μεριά του διδάσκοντα» (Γκιόσος, 2009:26).

Από όλα αυτά γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν αδιαμφισβήτητες κοινές προσεγγίσεις στον τρόπο θεώρησης της γνώσης και του καλύτερου δυνατού τρόπου επίτευξής της ανάμεσα στον Κριτικό Γραμματισμό και την ΑεξΑΕ. Ωστόσο, στο ενδεχόμενο μιας μεταξύ τους συνεργασίας διαφαίνεται μια αντίφαση. Η ΑεξΑΕ δίνει πολύ μεγάλη σημασία στο διδακτικό υλικό, το οποίο στην ουσία αναλαμβάνει τον ρόλο του διδάσκοντα (Λιοναράκης, 2008), ενώ στον Κριτικό Γραμματισμό δίνεται αντίστοιχα ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο του εκπαιδευτικού (Freire, 2000, 2009; Maybin, 2001). Μία πιο προσεκτική, όμως, θεώρηση των αρχών αυτών των δύο εκπαιδευτικών προσεγγίσεων αποδεικνύει ότι αυτή η αντίφαση μοιάζει να είναι φαινομενική και να εξηγείται με τον διαφορετικό τρόπο αντίληψης και θεώρησης αυτών των δύο στοιχείων, αλλά και τις διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες και εκπαιδευτικές ανάγκες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν από τα πρώτα τους κιόλας βήματα.

Οι αναλφάβητοι ενήλικες της Βραζιλίας χρειαζόνταν έναν φωτισμένο δάσκαλο που θα τους έκανε να νιώσουν ικανοί και δυνατοί για να βελτιώσουν το μέλλον τους, ενώ η φυσική απόσταση ανάμεσα στους μαθητές και τον δάσκαλο απαιτούσε δυναμικό διδακτικό υλικό που θα έπειθε τους μαθητές να συνεχίσουν την προσπάθειά τους. Και ενώ στην πρώτη περίπτωση η αξιοποίηση της εμπειρίας είναι απαραίτητη για την ενεργοποίηση των συμμετεχόντων (Freire, 1976), κάτι τέτοιο δεν είναι απαραίτητο και στην ΑεξΑΕ όταν ο εκπαιδευόμενος αλληλεπιδρά μόνος του με το διδακτικό υλικό; (Race, 1999). Ο εκπαιδευτικός ενθαρρύνει και εμπνυχώνει, όπως κάνει και το διδακτικό υλικό αν είναι καλογραμμένο. Διαφορετικά, και στις δύο περιπτώσεις, το έργο του διδάσκοντα και του διδακτικού υλικού 'γκρεμίζεται'.

Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση	Κριτικός Γραμματισμός
Παροχή όσο είναι εφικτό περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών.	Παροχή όσο το δυνατόν περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών.
Πρόσβαση στη γνώση όποιου το επιθυμεί.	Πρόσβαση στη γνώση όποιου το επιθυμεί και ειδικά αυτών που είναι κοινωνικά αποκλεισμένων.
Αυτο-ρύθμιση και αυτονομία στη μάθηση.	Απουσία αυστηρού ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος, και προτροπή προς τους μαθητές να διαμορφώνουν εκείνοι κάθε φορά το προς συζήτηση και διερεύνηση θέμα.
Επιδίωξη της ενεργούς συμμετοχής των διδασκομένων στη διαδικασία της μάθησης.	Η ενεργός συμμετοχή των διδασκομένων στη διαδικασία της μάθησης ξεκινά από τη δημιουργία του διδακτικού υλικού και διατρέχει όλες τις φάσεις της διδασκαλίας.
Το διδακτικό υλικό να ακουμπά στα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των διδασκομένων και να αξιοποιεί την εμπειρία τους.	Το διδακτικό υλικό διαμορφώνεται από την εμπειρία, τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις των διδασκομένων.
Πρόκληση της αλληλεπίδρασης των διδασκομένων με το υλικό, τον δάσκαλό τους και μεταξύ τους.	Η αλληλεπίδραση και ο ανεπιτήδευτος διάλογος διδασκομένων και δασκάλου είναι η βάση της διδασκαλίας.
Σκοπός: η κατάκτηση της γνώσης με φυσικό τρόπο.	Σκοπός: η κατάκτηση της γνώσης με φυσικό τρόπο και η ανάληψη κοινωνικής δράσης για έναν καλύτερο κόσμο.
Δίνεται μεγάλη σημασία στον ρόλο του διδακτικού υλικού, καθώς ο μαθητής είναι φυσικά αποκομμένος από τον δάσκαλό του και από τη συμβατική αίθουσα διδασκαλίας.	Δίνεται μεγάλη σημασία στον ρόλο του δασκάλου. Όταν, όμως, διδάσκεται με τη μέθοδο της ΑεξΑΕ, τον ρόλο αυτόν αναλαμβάνει το διδακτικό υλικό.

Πίνακας 1: Κοινά σημεία ΑεξΑΕ και Κριτικού Γραμματισμού
(Κατσούλη, 2012:54)

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε ένα ανοικτό και εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό περιβάλλον οι αρχές του Κριτικού Γραμματισμού ώστε αυτές να συμβάλλουν προς την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των διδασκομένων της ΑεξΑΕ, οδήγησε στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Η σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση ανέδειξε ότι ο Κριτικός Γραμματισμός εκλαμβάνεται ως μια απελευθερωτική μαθησιακή διαδικασία με ποικίλες εκφάνσεις στους κόλπους του, οι οποίες αποτυπώνονται στις τέσσερις κατηγορίες της επικυριαρχίας, της πρόσβασης, της ποικιλίας και, τέλος, του σχεδίου. Ο Κριτικός Γραμματισμός, βεβαίως, δεν έμεινε ανέπαφος από τους διάφορους θεωρητικούς της εκπαίδευσης, οι οποίοι τον κατηγορήσαν για την αυξημένη εξουσία που δίνει στον δάσκαλο, τη διατάραξη του κοινωνικοπολιτικού status quo καθώς υποστηρίζουν ότι είναι αδύνατο να εφαρμοστεί σε μη επαναστατικό περιβάλλον, και την ουτοπική πρόταση για την απόκτηση της ελευθερίας του μαθητή. Οι υπέρμαχοι του Κριτικού Γραμματισμού, ακόμα και ο κύριος εισηγητής του ο Paulo Freire, αντιμετώπισαν τις αιτιάσεις αυτές, αντιπαράσσοντας την πεποίθησή τους ότι η λανθασμένη εφαρμογή των αρχών του

Κριτικού Γραμματισμού είναι αυτή που δημιουργήσε ή δημιουργεί τα όποια προβλήματα (Ματσαγγούρας, 2007; Mejia, 2004; Macedo, 2010; Freire, 1976). Άλλωστε, η αναγκαιότητα εφαρμογής της κριτικής αυτής παιδαγωγικής καθίσταται αναγκαία από τη σύγχρονη οικονομικοκοινωνικοπολιτική κατάσταση που απαιτεί σήμερα, ίσως περισσότερο από κάθε άλλοτε, πολίτες υπεύθυνους και δημοκρατικά συνειδητοποιημένους (Freire, 2000; Βεκρής, 2009). Οι επιταγές αυτές του Κριτικού Γραμματισμού φαίνονται να συμφωνούν αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο με αυτές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Δίοδος επικοινωνίας και συνεργασίας αυτών των δύο αποτελούν οι έννοιες της αυτονομίας και αυτό-ρύθμισης, του ανεπιτήδευτου διαλόγου, της αλληλεπίδρασης, της προσβασιμότητας στη γνώση και της αξιοποίησης της εμπειρίας με στόχο την πρόοδο του μαθητή και κατ' επέκταση της κοινωνίας και του κόσμου του, μέσα από τη δημιουργία υπεύθυνων και συνειδητοποιημένων πολιτών (Γκιόσος, 2009; Κόκκος, 1998; Λιοναράκης, 2008; Keegan, 2001). Η «σύμπραξη» αυτή του Κριτικού Γραμματισμού και της ΑεξΑΕ, ενώ έμοιαζε αυταπόδεικτη, αναδείχθηκε σε πρόκληση, καθώς η δική μας βιβλιογραφική ανασκόπηση δεν ανέδειξε κάποια παρόμοια συνεργασία. Έτσι, ο προσδιορισμός πρώτα από όλα των κοινών τους αρχών θεωρήθηκε επιτακτικός. Η αναζήτηση δε του καλύτερου δυνατού τρόπου συνύπαρξής τους σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, μοιάζει να είναι το επόμενο βήμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apple, M. Weis, L. (2010). Ιδεολογία και πρακτική στη σχολική εκπαίδευση: μια πολιτική και εννοιολογική εισαγωγή. Στο Γούναρη, Π. Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) Κριτική Παιδαγωγική, μια συλλογή κειμένων (σελ. 121-159). Αθήνα: Gutenberg.
- Αποστολίδου, Α. (2011). Ζητήματα συγκρότησης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ως γνωστικού πεδίου: Επισκόπηση των επιστημονικών περιοδικών. *Open Education- The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 7(1), 36-53.
- Aronowitz, St. Giroux, H. (2010). Η διδασκαλία και ο ρόλος του αναμορφωτή διανοούμενου. Στο Γούναρη, Π. Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) Κριτική Παιδαγωγική, μια συλλογή κειμένων (σελ. 160-188). Αθήνα: Gutenberg.
- Baynham, M. (2002). Πρακτικές Γραμματισμού. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βεκρής, Ε. (2009). Στοχεύοντας στον Κριτικό Γραμματισμό: πρακτικές ανάγνωσης στο μάθημα της Νεοελληνικής γλώσσας στο Γυμνάσιο. Διδακτορική διατριβή. Κρήτη: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Γιαγλή, Στ. (2009). Αυτονομία στη μάθηση στο πλαίσιο της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Διπλωματική Διατριβή. Αθήνα: ΕΑΠ.
- Γιαγλή, Σ., Γιαγλής, Γ., & Κουτσούμπα, Μ. (2010). Αυτονομία στην μάθηση στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. *Open Education-The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 6(1 & 2), 93-106.
- Γκιόσος, Ι. (2009). Εγκυρότητα και αξιοπιστία κλιμάκων διαδραστικής απόστασης στο περιβάλλον του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Διπλωματική Διατριβή. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Γρόλλιος, Γ. Καρανταΐδου, Ρ. Κορομπόκης, Δ. Κοτίνης, Χ. Λιάμπας, Τ. (2002). Γραμματισμός και συνειδητοποίηση. Μια παιδαγωγική προσέγγιση με βάση τη θεωρία του Paulo Freire. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Janks, H. (2000). Domination, Access, Diversity and Design: a synthesis model for critical literacy education. *Educational Review*, 52(2), 175-186. Διαθέσιμο και στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.bazmakaz.com/criticalliteracy/media/2007/01/janks-synthesis-model.pdf> (ημερομηνία προσπέλασης: 25.01.2012).
- Gee, P.J. (2006). Ο γραμματισμός και ο μύθος του γραμματισμού: από τον Πλάτωνα στον Freire. Στο Α. Χαραλαμπίδου. Γραμματισμός, κοινωνία και εκπαίδευση (σελ. 15-54). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Gregory, E. A. & Cahill, M. A. (2009). Constructing critical literacy: Self-reflexive ways for curriculum and pedagogy. Boise State University, Boise, Idaho, USA. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο:

- [http://criticalliteracy.freehostia.com/index.php?journal=criticalliteracy&page=article&op=viewFile&path\[\]=35&path\[\]=31](http://criticalliteracy.freehostia.com/index.php?journal=criticalliteracy&page=article&op=viewFile&path[]=35&path[]=31) (ημερομηνία προσπέλασης: 08.10.2011).
- Gunawardena, N, C. McIsaac, S. M. (α.χ.). Distance education. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:saOfZuyb6c0J:citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download%3Fdoi%3D10.1.1.118.9695%26rep%3Drep1%26type%3Dpdf+Gunawardena,+N,+C.+McIsaac,+S.+M.+Distance+education.&hl=el&gl=gr&pid=bl&srcid=ADGEESismcqWwoeQCeBOV8XZPNAC0CBY4mYRFspD4dGfIHCsxrleKktSk04LMbrpi5Px8ucYVytIXc-D5fYa7DfHUjMGEALNVim9_0GAqHZLDF9PEBKe2Kd7yBOuzYqck2qLNeXUrX&sig=AHIEtbRpsBSt2D6ZuukevZ3vYuYCzL9ZLA (ημερομηνία προσπέλασης: 09.11.2011).
- Freire, P. (1976). Η αγωγή του καταπιεζόμενου. Μεταφρ. Κρητικός, Γ. Αθήνα: Ράππα.
- Freire, P. (2000). Η διεργασία του γραμματισμού ενηλίκων ως πολιτισμική δράση για ελευθερία. Στο Γλωσσική ανάπτυξη. Γλώσσα και γραμματισμός στην κοινωνική πρακτική, τόμος Γ'. (σελ. 307-318). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Freire, P. (2009). Δέκα επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν. 2η έκδοση. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Hasan, R. (2006). Γραμματισμός, Καθημερινή ομιλία και κοινωνία. Στο Α. Χαλαμπούπουλος, (επιμ.). Γραμματισμός, Κοινωνία και Εκπαίδευση. (σελίδες 134-189). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κατσούλη, Ι. (2012). Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και Κριτικός Γραμματισμός: Ένα παράδειγμα λογοτεχνικού κειμένου. Διπλωματική Διατριβή. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Keegan, D. (2001). Οι βασικές αρχές της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (1998). Αρχές μάθησης ενηλίκων. Στο Κόκκος, Α, Λιοναράκης, Α. Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων. Τόμος Β. (σελ. 19-52). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κριαράς, Μ. (α.χ.). Επιτομή Λεξικού Κριαρά. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B6%CF%89&dq= ημερομηνία προσπέλασης: 21.04.2012.
- Λιοναράκης, Α. (2001). Ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση. Προβληματισμοί για μια ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού. Στο Α. Λιοναράκης (επιμ.), *Απόψεις και Προβληματισμοί για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σ. 33-40). Αθήνα: Προπομπός.
- Λιοναράκης, Α. (2008). Αναφορά για τη βελτίωση της διαδικασίας εκπαίδευσης από απόσταση-Η εκπόνηση Μεθοδολογικής Προσέγγισης (Διδακτική) των Προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης από απόσταση. Τ.Ε.Ι. Λαμίας. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://esp.inf.teilam.gr/documents/Paradoteo_Lionarakis_Didaktikh_Programm_eae_Aug2008_PE4.pdf (ημερομηνία προσπέλασης: 13.01.2012)
- Λιοναράκης Α, Λυκουργιώτης, Α (1998-1999). Ανοικτή και παραδοσιακή εκπαίδευση. Στο Βεργίδης, Δ. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Α. Μακράκης, Β. Ματραλής, Χ. Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες. Τόμος Α. (σελ. 19-35). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Macedo, D. (2010). Η παιδεία της αποβλάκωσης: η παιδαγωγική των μεγάλων ψεμάτων. Στο Γούναρη, Π. Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) Κριτική Παιδαγωγική, μια συλλογή κειμένων. (σελίδες 436-476). Αθήνα: Gutenberg.
- Ματραλής, Χ, Λυκουργιώτης, Α. (1998-1999). Ιδιαίτερα εκπαιδευτικά «εργαλεία»-μέθοδοι. Στο Βεργίδης, Δ. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Α. Μακράκης, Β. Ματραλής, Χ. Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες. Τόμος Α. (σελ. 37-94). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Ματσαγγούρας, Ηλ. (2007). Σχολικός Εγγραμματισμός. Λειτουργικός, Κριτικός, Επιστημονικός. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Maybin, J. (2001) Η πολιτική του Γραμματισμού. Στο Γλωσσική Ανάπτυξη, Εγχειρίδιο μελέτης. (σελ. 149-167). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Mayo, P. (1995). Critical literacy and emancipatory politics: the work of Paulo Freire. Inst. J. Educational Development, 15(4), 363-379.
- McLaren, P. (2010). Κριτική παιδαγωγική: μια επισκόπηση. Στο Γούναρη, Π. Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) Κριτική Παιδαγωγική, μια συλλογή κειμένων. (σελίδες 279-330). Αθήνα: Gutenberg.
- Mejia, A. (2004). The problem of knowledge imposition: Paulo Freire and critical system thinking. Systems Research and Behavioral Science. Syst. Res. 21, 63-82. 2004.

- Μητσικοπούλου, Β. (2001). Γραμματισμός. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_e1/index.html (ημερομηνία προσπέλασης: 25.10.2011)
- Νικολάκη, Ε., & Κουτσούμα, Μ. (2013). Η αυτο-ρυθμιζόμενη μάθηση στην εξΑΕ. *Open Education- The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 9(1), 19-31.
- Ξωχέλλης, Π. (1997). Υπαρξιακά προβλήματα της Παιδαγωγικής επιστήμης. Στο Βάμβουκας, Μ. & Χουρδάκης Α. (επιμ.). Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη : τάσεις και προοπτικές: πρακτικά Ζ' διεθνούς συνεδρίου, Ρέθυμνο 3-5 Νοεμβρίου 1995 / Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Περράκη, Ε. (2007). Η εκπαιδευτική θεωρία του Paulo Freire υπό το πρίσμα της φεμινιστικής παιδαγωγικής. Διπλωματική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://invenio.lib.auth.gr/record/75881/files/gri-2007-571.pdf> (ημερομηνία προσπέλασης: 18.10.2011)
- Race, P. (1999). Το εγχειρίδιο της Ανοικτής Εκπαίδευσης. (μετ. Ζεή, Ε.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Race. P. (2001). 500 πρακτικές συμβουλές για την Ανοικτή και Ευέλικτη Εκπαίδευση. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rockhill, K. (2000). Κοινωνικό φύλο, γλώσσα και η πολιτική του Γραμματισμού. Στο Γλωσσική ανάπτυξη. Γλώσσα και γραμματισμός στην κοινωνική πρακτική, τόμος Γ'. (σελ. 285-302). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Saba, F. (2005). Critical issues in distance education: a report from the United States. *Distance Education*, 26(2), 255-257.
- Tait, A. (2008). What are open universities for? *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 23(2), 85-93.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (α.χ.). Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.komvos.edu.gr/dictionaries/dictonline/DictOnLineTri.htm> (Ημερομηνία προσπέλασης: 21.04.2012)
- Χατζησαββίδης, Σ. (α.χ.). Γλωσσοδιδακτικά συνεχή και ασυνεχή της τελευταίας τριακονταετίας: από τον επικοινωνιοκεντρισμό στον κοινωνιοκεντρισμό. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/analytika/epimorf/nea_ellinika/apo_epikoinoniokentrismo_ston_koinoniokentrismo.pdf ημερομηνία προσπέλασης: 22.12.2011.